

ƏDƏBİ DİLİN İNKİŞAFI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil siyasəti

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Naxçıvan. E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil sahəsində yürütdüyü siyasət, bu sahədə görülən işlərin nəticələri tədqiq olunmuşdur. Burada göstərilir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən daim dil və onun tədrisi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamış, bu sahələrlə bağlı bir-birinin ardınca mühüm sənədlər imzalanmışdır. Həm Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi istifadəsi, həm də onun tədris prosesində geniş tətbiqi hökumət siyasətinin əsas sahələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, orta məktəblərdə ana dilinə ayrılan saatların çoxaldılması və nəhayət, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi aparılan siyasətin uğurlu nəticələri idi. Qeyd olunur ki, bu dövrdə dilimizə rus dilinin çox güclü təsiri və rus dilində təhsil almış ziyalılarımızın ana dilini yaxşı bilməməsi, yürüdülmə dil siyasətinə müəyyən qədər mane olsa da, AXC bu sahədə əsas işlər gördü.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dil siyasəti, təhsil siyasəti, Bakı Dövlət Universiteti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 07.05.2020
qəbul edilib – 22.05.2020

DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Language and education policy of the Azerbaijan Democratic Republic

Nuray Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor, Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan section, Institute of Art, Language and Literature. Nakhchivan.
E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

ABSTRACT

The article examines the policy pursued by the Azerbaijan Democratic Republic in the field of language and education, the work done in this field, and the results they produce. It is shown here that from the day of its establishment, the Azerbaijan Democratic Republic has always focused on the issues of language and its teaching and a series of documents related to these areas have been signed. Both the use of the Azerbaijani language as the state language and its widespread use in the educational process have been one of the main areas of government policy. The proclamation of the Azerbaijani language as the state language, the increase in the number of hours devoted to the mother tongue in secondary schools, and finally the establishment of Baku State University were successful results of the policy pursued. It is noted that during this period, the strong influence of the Russian language on our language and the lack of knowledge of our native language by Russian-educated intellectuals to some extent hindered the language policy, but the ADR government has done great work in this area.

KEYWORDS

Azerbaijan Democratic Republic, language policy, education policy, Baku State University

ARTICLE HISTORY

Received – 07.05.2020
Accepted – 22.05.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan xalqı qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malikdir. Məhz bu cür zənginlik imkan yaratmışdır ki, bölgə daim özünəməxsusluğu ilə fərqlənsin, regionun lideri olsun. Burada formalaşan görkəmli şəxsiyyətlər həmişə öz xalqının azadlığı, müstəqilliyi, inkişafı uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu mübarizələrin nəticəsində də 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Xalqımızın həm siyasi, həm də mədəni tarixində çox mühüm yeri və rolu olan bu hökumət ə yaşamasına baxmayaraq, çox sahələrdə böyük işlər gördü, ölkəmizin bütün sahələrində müstəqil siyasətinin təməlini qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918-ci ildə quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində rəsmi dövlət işləri rus dilində aparılırdığından 1918-ci il iyunun 27-də dövlət dili barədə bir qərar qəbul edildi. Bu isə o demək idi ki, hökumət dil məsələsinə xüsusi önəm verir və dilin inkişafının uzunmüddətli bir proses olduğunu anlayırdı. Hökumət anlayırdı ki, dil məsələsi yalnız bu sahədə sənədləri imzalamqla həll edilmir. Ona görə də onlar dilin tədrisini xüsusi diqqətdə saxlayır, dil siyasətini yaxşı tədris etməklə, gələcək nəsillərə dilimizi mükəmməl öyrətməklə bu məsələni özləri üçün vacib hesab edirdilər. Bu baxımdan yeni yaranan hökumətin dil və onun tədrisi siyasəti bir-birinə paralel şəkildə həyata keçirilirdi. Cümhuriyyət hökumətinin qurucuları yaxşı bilirdilər ki, tədris məsələsinə diqqət yetirmədən uğurlu dil siyasəti aparmaq olmaz. Hömin dövrdə Azərbaycan dilinin vəziyyəti nəzərə alınaraq imzalanan “Dövlət dili haqqında”kı qərarda məmurlara müvəqqəti, dilimizi öyrənməyə qədər rus dilində danışmağa icazə verilirdi. Bu isə, əslində, o dövrün tələbi idi. Çünki həmin dövrdə dövlət idarələrində çalışan məmurlar, demək olar ki, hamısı rus dilində təhsil almışdılar və Azərbaycan dilini yaxşı bilmirdilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün hökumət məktəblərin milliləşdirilməsi, ana dilinin tədris saatlarının artırılması ilə bağlı mühüm sənədlər imzalamışdır. Eyni zamanda əərb əlifbasında islahatlar aparmaq məsələsi də daim diqqət mərkəzində idi. Təbii ki, bunlar qısa bir zamanda həll oluna biləcək problemlər deyildi, çünki məktəblərdə ana dilini tədris edəcək müəllimlər çox az idi. Məhz bu problemlərin həlli istiqamətində görülən işlərin ən əhəmiyyətli Azərbaycanca ilk ali məktəb - Bakı Dövlət Universitetinin açılması idi. Universitetin açılması ilə bağlı parlamentdə aparılan müzakirələrdə də ən çox mübahisə yaranan mövzu tədrisin hansı dildə olacağı idi, çünki parlament üzvlərinin bir qismi bu təhsil ocağının ana dilində tədrisə başlamasının tərəfdarı kimi çıxış etsələr də, ilk vaxtlarda bunun mümkün olmayacağı məlum idi. Buna səbəb yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dərslər demək üçün

yüksək ixtisaslı, hazırlıqlı milli kadrların olmaması idi. Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsində əsas məqsəd də məhz belə kadrların hazırlanması idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti

Dil xalqın tarixini özündə yaşadır. Tarixdə baş verən hadisələr dildə birbaşa əks olunur və dilə təsiriz ötürür. Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə öz müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə dil siyasətində də öz əksini tapırdı. Çünki hər bir xalqın mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biri də onun dilidir. Ona görə də Şah İsmayıl Xətai dövründən başlayan dil siyasəti sonralar da müəyyən fasilələrlə davam etdirilmişdir. Nəhayət, 1918-ci ildə Azərbaycan xalqının tarixinə yazılan şanlı səhifə dilimizin də öz layiqli qiymətini almasına şərait yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularına aydın idi ki, xalqın dilini inkişaf etdirməkdə, onu dövlət dili kimi yüksəltmədən dövlətçilik işində uğur qazanmaq olmaz. Çünki dil dövlətin əsas atributlarından biridir. Məhz ona görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulan ilk gündən dil məsələsi hökumətin diqqət mərkəzində idi və yarandığı gündən təxminən bir ay sonra xalqımızın tarixində ilk dəfə olaraq ana dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid rəsmi sənəd qəbul olundu.

A.Axundov yazır: “Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Dövlət dili haqqında” olan bu qərar hökumətin “Milli bayraq haqqında”kı 9 noyabr 1918-ci il tarixli qərarından altı ay əvvəl verilmişdir. Bu fakt Azərbaycan hökumətinin dövlət dili məsələsinə necə diqqət yetirdiyini aydın göstərir” [1, s.143]. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 17 iyun 1918-ci ildə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski omqla təsdiq edilən ikinci hökumət kabineti iyunun 27-də belə bir sənəd imzaladı. Sənəddə qeyd olunmuşdur: “Dövlət lisanı Türkçə qəbul edilərək müvəqqətdən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidsə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (27 iyun 1918).”

Qeyd etdiyimiz dövrdə ümumi vəziyyətə nəzər salsaq görərik ki, bu dövrdə rus dilinin dilimizə çox güclü təsiri və təzyiqi var idi. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, demək olar ki, rus dili hesabına zənginləşirdi. Dilimiz Avropa dillərinə aid sözləri də bu dil vasitəsilə alırdı. Düzüldür, artıq xeyli əvvəldən dilimizin saflığı, öz daxili imkanları hesabına inkişafı uğrunda mübarizələr başlamışdı. Azərbaycanın mütərəqqi fikirləri ziyalılar dilimizin nə qədər çətin vəziyyətdə olduğunu, yazılı dillə səfahi dil arasında yaranan uçurumu, sadə xalq və ziyalıların bir-birini anlamaqda çətinlik çəkdiyini dərk edirdilər. Ona görə də hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq xalqın savadlanması, cəhalətin aradan qaldırılması işində dilin rolunu və əhəmiyyətini

anlayan ziyahılarımız – Cəlil Məmmədqluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd ağa Şahxanlı bu sahədə mübarizə aparmağa başlamışdılar. Onların bu istiqamətdə xidmətləri danılmazdır. Məhz həmin ideoloji fəaliyyətin nəticəsi idi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan bir ay sonra artıq dil haqqında bu cür önəmli bir sənəd imzalandı. Lakin həmin dövrdə yüksək vəzifələri tutan məmurlar, Azərbaycanın görkəmli ziyahılarının əksəriyyəti Rusiyada təhsil almışdılar. Ona görə də onların bir çoxu Azərbaycan dilini ya bilmirdi, ya da çox zəif bilirdi. Yeni hökumət bu vəziyyətdən çıxış yolunu məmurlara Azərbaycan dilini öyrənməyə qədər müvəqqəti olaraq rus dilində danışmağa icazə verməkdə görürdü. Ölkədə birdən-birə Azərbaycan (türk) dilinə keçidin yaradacağı problemləri nəzərə alaraq, hökumət bu qərarında məhkəmə, idarəçilik və başqa sahələrdə müəyyən müddət rus dilinin işlədilməsini məqbul sayırdı.

Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunduğu bu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Naziri Behbud xan Cavanşir "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını belə şərh etmişdi: "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və Türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar" [2, s.72].

"Dil haqqında" imzalanan bu ilk qərar yeni yaranmış dövlətin dil siyasətinin əsasını təşkil edirdi və artıq hökumətin dil məsələsində hansı yolu izləyəcəyinin göstəricisi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaşadığı iki ilə yaxın vaxt ərzində bu məsələ daim diqqət mərkəzində olmuş, dil haqqında bir-birinin ardınca müxtəlif sənədlər imzalanmışdır.

"27 dekabr 1918-ci ildə AXC hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 34 saylı əmri ilə Azərbaycan (türk) dili orduda da dövlət dili qəbul edilmişdi. Bununla bağlı, hərbi nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında belə bir tələb qoydu ki, bir ay müddətində, heç olmasa, komanda sözlərinin azərbaycanca qarşıqlarını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər" [2, s.73]. Məlumdur ki, hər hansı bir dilin inkişafı onun dövlət idarələrində işlənməsindən, rəsmi yazışmaların həmin dildə aparılmasından bilavasitə aslıdır. Ona görə də orduda dilimizin təbii, dili bilməyənlərin onu ən azı komandalara azərbaycanca verə biləcək qədər öyrənməsi çox əhəmiyyətli idi. Bu işi həyata keçirə

bilmək üçün isə həmin əmrədən sonra orduda kurslar yaradıldı və kurslara təcrübəli müxtəssislər cəlb olundu.

O dövrdün hərbi naziri S. Mehmandarov orduda dilimizdən istifadə olunması məsələsini xüsusi diqqətdə saxlayırdı. "Onun əmri ilə hərbi qulluqçular arasında salamaşma Azərbaycan dilində və azərbaycanlıların salamaşma ononlorinə uyğun aparılmalı idi" [2, s.191]. 1919-cu il fevralın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı ilə Azərbaycan ordusunun müəyyən dərəcəli milli üslubda hazırlanmış yeni geyim forması və Azərbaycan (türk) dilində süvari nizamnaməsi də təsdiq edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti

Məlumdur ki, dili inkişaf etdirmək üçün təhsil müəssisələrində ana dilinin mükəmməl şəkildə tədris olunması ən vacib şərtidir. Bu dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində çox ciddi problemlər var idi və onların aradan qaldırılması üçün dövlət müəyyən tədbirlər görürdü. Bu sahədə görülən işlərdən ən əsası 28 avqust 1918-ci ildə imzalanan qərar oldu. Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblər, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarında nəzərdə tutulurdu ki, "1-ci və 2-ci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılsın. Orta təhsil müəssisələrində bütün siniflərdə digər dillərdə (erməni və rus) tədris ləğv edilsin. Həmin siniflərdəki ana dilini bilməyən uşaqlar üçün paralel şöbələr açılınsın. Həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın, lakin dövlət dili eləcə tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər Azərbaycan (türk) dilində təhsilə keçə bilsinlər. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirəndə tədris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı Xalq Maarif nazirinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrində bütün siniflərdə Azərbaycan (türk) dilinin artırılması həcmdə tədris olunmasına nəzər etsin" [6, s.36].

İmzalanan sənədlər də göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də təhsil sahəsində milliləşdirməni həyata keçirmək idi. Həmin dövrdə dilin vəziyyəti, rus dilinin dilimiz üzərindəki güclü təsirini nəzərə alsaq, bu işin nə qədər çətin olduğunu və qısa bir zamanda həll oluna bilməyəcəyini hökumət də başa düşürdü. Lakin "Aşağı və ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrində milliləşdirilməsi haqqında" qərar da onu göstərir ki, AXC hökumətinin uzaqgörənliklə yürütdüyü dil siyasəti planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilirdi. Tam şəkildə həlli bir neçə il sonra planlaşdırılmış bu məsələdə aydın idi ki, birdən-birə

nəticə əldə etmək mümkün olmayacaq, lakin tədricən məktəblərdə qeyri dillərdə tədris ləğv edərək, Azərbaycan dilinin artırılmış həcmdə şagirdlərə öyrədilməsi müəyyən müddət sonra öz nəticəsini verəcək və öz dilini mükəmməl bilən gənc nəsil yetişəcəkdir.

1918-ci il noyabrın 13-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yuxarıda danışdığımız qərara dəyişikliklər edilməsi haqqında yeni bir sənəd imzaladı. Bu sənədə əsasən bir orta təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə Azərbaycan dilinin genişləndirilməsi həcmdə keçilməsi ilə təhsil rusca aparılır, bir neçə orta təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə isə məktəblərin bir hissəsi milliləşdirilir, qalanında isə Azərbaycan dilinin genişləndirilməsi həcmdə keçilməsi ilə təhsil rusca aparılır. Sənəddə müsəlman uşaqlarının milliləşdirilməsi məktəblərdə təhsil alması nəzərdə tutulur, Azərbaycan dilini heç bilməyən uşaqların isə Xalq Maarifi nazirinin xüsusi icazəsi ilə rusca təhsil almağına icazə verilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində əlifba məsələləri

Məlumdur ki, Azərbaycanda uzun əsrlər boyu dilimizin qayda-qanunlarına uyğun gəlməyən, tədrisində saysız-hesabsız çətinliklər, nöqsanlar meydana çıxaran ərəb əlifbasına qarşı mübarizələr davam etmişdir. Başda M.F.Axundzadə olmaqla görkəmli şəxsiyyətlərimizin əksəriyyəti bu əlifbanın dilimizin inkişafına mane olduğunu gördülər və onun üzərində islahat aparılması, dəyişdirilməsi üçün çalışdılar. Azərbaycan dilinin inkişafının dönüş nöqtəsi sayılan 1918-1920-ci illərdə, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaranması və yaranan kimi də dilimizin inkişafı uğrunda fəaliyyətə başladığı dövrdə bu məsələ də diqqətdən kənar qalmamışdır. Belə ki, 1919-cu il martın 21-də AXC Nazirlər Şurası “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” [3, s.19] qərar qəbul etdi. Qərarda AXC 3-cü hökumət kabinetində Xalq Maarifi naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırıldı ki, hökumətin nümayəndəsi Xudadət bəy Məlikaslanovla birlikdə ərəb əlifbasında islahatlar aparmaq üçün xüsusi komissiyanı təşkil etsin və baxılması üçün Nazirlər Şurasına təqdim etsin. Bununla yanaşı “18 sentyabr 1919-cu ildə Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün Türk dilində dərsliklər əldə edilməsi üçün 1 milyon manat ayrılması haqqında Azərbaycan Respublikası Parlamentinin Qərarı qəbul edildi” [6, s.155]. Təbii ki, bu qərar Azərbaycan dilinin tədrisi işini daha təkmilləşdirir və şagirdlərə öz dillərində oxumaq üçün geniş üfqlər açdı. Haqqında danışdığımız qərarların hamısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Bakı Dövlət Universitetinin yaranması və burada tədris dili məsələsi

Parlament üzvlərinin dilə münasibətini daha çox onların Bakı Dövlət Universitetinin hansı dildə açılması məsələsi müzakirə olunan zaman görürük. Belə ki, müzakirələrdə iştirak edən deputatların çoxu universitetin Azərbaycan dilində açılması tərəfdarı kimi çıxış etmişlər. “Bu məsələ bir neçə ay Azərbaycan Parlamentinin iclaslarında qızğın mübahisəyə səbəb olmuş və dəfələrlə bu haqda mübahisələr getmişdir. Buna da səbəb dərs demək üçün yüksək ixtisaslı, hazırlıq milli kadrların olmaması səbəbindən universitetin rus dilində açılmasının nəzərdə tutulması idi” [4, s.9]. Parlamentin 21 avqust 1919-cu il tarixli altmış yeddinci iclasında bu məsələ müzakirə olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi universitetdə təhsilin rus dilində tədrisi bir sıra məclis üzvləri tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Bu məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə həmin iclasdakı sonda alqışlarla müəyyənləşdirilən çıxışında demişdi: “Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm mənbəyi öz lisanımızda ola idi və orada ki, professor və müdarris Türkçə təbiiyə verəydilər... Məntəssüf fəlan bunu təbii təbii, bəyölə bir fənn ocağı açmaq imkanı bizdə hələlik yoxdur. Üləm və finunun darülfünunda rusca tədris edilməsinə gəldikdə, əlbəttə, bizə söyləyə bilərlər ki, vaxta ki darülfünun milli olmayacaq, orada keçirilən dərslər Türkçə olmayacaq, bu surətdə tələbələrimizi xarici məmləkətlərə göndərib, bu surətdə təhsil etmələri mümkündür. Bu doğrudur. Fəqət nəzərdə tutuldu ki, məmləkətimizin elm və fənnə olan ehtiyacının bu yol ilə təmini mümkün deyildir... Vaxtilə bu darülfünun get-gedə milliləşəcək. Bununla bərabər orada Türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiləcək və öyrədiləcəkdir. Rus və ya əcəbi bir lisanə təhsil ediyin bir elmi öz dilində ifadə edə biləcəksən” [4, s.8].

Parlamentin sosialistlər fraksiyasından olan Səmədəğa Ağamalıoğlu öz çıxışında demişdi: “Sonra bir vacib məsələ var, deyirlər ki, türkün öylə qüvvətli dili yoxdur ki, onun darülfünunu olsun. Əvvəlcə dil qüvvətləndirib, sonra darülfünun açmaq lazımdır. Darülfünun olmasa dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Darülfünun olan yerdə dil də böyüyür. İnanırıram ki, revolyusiyadan əvvəl dil bilməyənlər şimdiki yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarıb. Xülasə, bizim fraksiyamız o fikirdədir ki, gərək darülfünun açılın, bunun vaxtı, məqamı gəlmişdir və güman edir ki, parlaman da buna zidd getməz” [5, s.8].

Universitetin açılması ilə bağlı qərarın müzakirə olunan zaman “Əhrar” fraksiyasından Abdulla bəy Əfəndizadə təklif edir: “Bizim fraksiya proqram göstərir. O əhliqədə, o darəcədə olsun ki, Türk dilinə, türkcə elmə və fənnə o darəcə dara olsun

ki, darülfünunu bitirmiş kişilər edadlarında tədris etdikləri zaman öz dilində ixtisası olduğu şeyləri asan vəchlə hər kəs keçə bilsin. Mətləb budur. Türk dili məcburi olmaqla o dərəcə oxunsun ki, fənn istilahlarnı ixtisas olduğu dərəcədə tədris edə bilsin" [5, s.14]. Lakin M.Ə.Rəsulzadə bunun həmin dövr üçün mümkün olmadığını öz münasibətində belə bildirir: "Təbii bilirsiniz, bu "Əhrar" fraksiyası tərəfindən edilən arzu mətləb bir arzudur. Bütün fakültələrdə türkçə alınması qeyd olunduğu zaman bu arzu zənn edirəm eyni məqsəddir. Bu əlavə edilmiş arzunu parlaman bir arzu olaraq qəbul edə bilər. Fəqət yeni maddə kimi qanuna qeyri-müəyyən qoymaq mümkün deyildir. Bu bir arzu olaraq qəbul edilir" [5, s.14].

Parlamentin həmin iclaslarında çıxış edən, demək olar ki, bütün üzvlərin arzusu universitetin Azərbaycan dilində açılması idi. Lakin deyilənlərdən də aydındır ki, bu, həmin dövr üçün mümkün deyildi, çünki bu dildə tədris etmək üçün mütəxəssislər yox dərəcəsinə idi. Ona görə də ilk mərhələdə Bakı Dövlət Universiteti rus dilində tədrisə başladı. Təhsilin hansı dildə olmasından asılı olmayaraq, bu elm ocağının Azərbaycanda elmin, təhsilin inkişafında rolu danılmazdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu universiteti yaratmaqla Azərbaycan tarixinə bir daha öz adını "qızıl hərflər"lə yazdırdı. Bu universitet Azərbaycanca ziyalıların, alimlərin, müəllimlərin və bir çox başqa sahələrdə ixtisaslı kadrların yetişməsində bir mayak rolunu oynadı və müstəsna xidmətlər göstərdi.

Parlamentdə dil və təhsil məsələləri

7 dekabr 1918-ci ildə AXC Parlamentinin ilk iclası keçirilmişdir. Parlament iclaslarının stenogramları göstərir ki, birbaşa dil məsələsi ilə bağlı burada heç bir məsələ müzakirə olunmamışdır. Bu məsələ ilə bağlı A.Xundov Milli Arxiv İdarəsi rəisinin rəsmi məlumatına əsaslanaraq yazır: "Dövlət arxivlərində saxlanan, dövlət dili haqqında məlum olan ilk sənəddə – 1918-cil il iyun ayının 27-də AXC hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərarında Azərbaycan (türk) dili dövlət dili kimi elan edilmişdir. Sonra parlamentin fəaliyyəti zamanı belə bir məsələ qaldırılmayıb. Demək istəyirəm ki, qanun səviyyəsində dil haqqında əla bir qərar qəbul edilmişdir. Lakin o zamanlar Azərbaycan (türk) dili adlanan ana dilimizə məclis məbusları, başqa sözlə, parlament üzvləri vaxtaşırı münasibət bildirirdilər" [1, s.145].

AXC hökumətinin dil haqqında imzaladığı sənədlər göstərir ki, o dövrdəki vəziyyəti nəzərə alaraq hökumət müəyyən mənada rus dilinə güzəştə gedir, onun Azərbaycan dili ilə paralel işlənməsinə müvəqqəti olaraq şərait yaradırdı. Universitetin hansı dildə açılması ilə bağlı müzakirələrdən də görürük ki, bu həmin dövr üçün bir

növ zərurət idi. Başqa cür mümkün də deyildi. Dilimizin rus dili qarşısında güclənməsi, ziyalılarımızın bu dili həmin dildə tədris edə biləcəkləri səviyyədə öyrənməsi üçün yeganə çıxış yolu bu idi. Ona görə də hökumət dilimizin öyrənilməsinə ibtidai məktəblərdən başlamışdı və nəzərdə tutulurdu ki, bir neçə ildən sonra artıq öz dilimizdə təhsil almış savadlı kadrlar yetişəcəkdi. Lakin eyni sözləri parlamentin dili haqqında demək olmaz. Çünki, "Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışlarını rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarında birində bu məsələ müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdir. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdir. Bununla belə, rəsmi dövlət sənədlərinin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi" [1, s.150]. Parlament üzvləri öz çıxışlarını ana dilində qurur, bu dil parlamentdə geniş istifadə olunurdu. Tamamıyla başqa məsələlərə həsr olunmuş iclaslarda belə yeri gəldikcə dil məsələsinə toxunulur, bu sahədə görülən işlər haqqında geniş məlumat verilir. N.Cəfərov parlamentin dilindən bəhs edərkən yazır ki, M.Ə.Rəsulzadə keşiş dərhal cavab verib deyir: "Yaxşı olardı ki, bu elm və mədəniyyət mənbəyi türkçə olaydı. Fəqət, hələlik bu mümkün degildir. Fəqət, bu mənəddə heç vaxt və heç kəsi özgə dildə də olsa darülfünun açmaqdan daşındırmamışdır, daşındırmamız da... Kravçenko "rus-rus" deməklə bizi qorxudamaz... Bundan əlavə, məlumunuzdur ki, darülfünun açılan gündən milliləşdirmə binövrası qoyuluyor. Darülfünunda türkçə tədris ediləcək və tələbələrimiz türk mühiti içərisində öz millətinə yaxın olacaqdır" [7, s.2].

Parlament iclaslarının stenogramlarının mətnini araşdıran zaman görürük ki, dilimiz, onun inkişafı, dövlət dili kimi geniş istifadəsi üçün nə etmək lazım olduğu haqqında məclis üzvlərinin fikirləri burada tam aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Məclisin 14 avqust 1919-cu ildəki altmış beşinci iclasında "Sülh məhkəmələri haqqında" qanunun müzakirəsi zamanı Rza bəy Ağabəyov deyirdi: "Qayda budur ki, mətni sudlar gərəkdir o dildə ola ki, cəməat onu başa düşsün. Təəssüflər olsun ki, bizim sud işlərimiz yenə rus dilində gedir. Bu barədə deyəcəklər ki, türkçə işləri aparmaq adamları yoxdur. Amma bilmək lazımdır ki, hökumət Gəncədə olanda böylə qərar verirdi ki, dəftərxana işləri rusca olsa da danışıqlar türkçə olsun, halbuki, rus məmurlarının çoxusu köhnə qulluqçu olduqlarından yenə əski qayda ilə pərevodçik vasitəsilə danışıqlar. Deməli mətləb odur ki, təhriat türkçə çətin işə lakin türkçə danışıq mümkündür. Buna da biz cəhd etməliyik" [4, s.413].

Ümumiyyətlə, parlamentdə Azərbaycan dilinin istifadəsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir və yalnız başqa millətlərdən olan nümayəndələrin rus dilində danışmasına

icazə verildi. Hətta öz dillərini yaxşı bilməyən azərbaycanlı nümayəndələrdən də Azərbaycan dilində çıxış etmək tələb olunurdu. Parlament üzvlərindən Şəfi bəy Rüstəmbaylının çıxışında oxuyuruq: "Parlamanda çox mühüm məsələlər olubdur ki, istəmiş qeyri millətlər də bilsin. Lakin gənə türkcə danışmışıq. Bizdə elə bir ittifaq olmamış ki, bizim tribunadan rusca söz söylənsin. Biz gərək öz qaydamızca danışaq; sabah bu qəzətdə olacaqdır, bunu hər kəs qəzətdən öyrənə bilər. Bunun üçün mən türkcə danışmaq tərəfdarıyam" [4, s.34].

Çıxışların öz dilimizdə olmasına, sənədlərin öz dilimizdə oxunmasına dair tələblər, demək olar ki, parlament üzvləri tərəfindən alqışla qarşılanmışdır. İlk iclaslardan birində məclisin ünvanına Gürcüstandan gələn təbrik teleqramı oxunan zaman Məmməd Əmin Rəsulzadənin yerindən: "Mən təklif edirəm ki, bundan belə parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalı və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Burası Azərbaycandır. Lisani rəsmimiz Türkdür" deməsi də dilə olan qayğının və diqqətin bir nümunəsi idi [5, s.62].

Yalnız müstəsna hallarda və səbəbini göstərmək şərti ilə məclis üzvlərinin ümumi razılığı ilə parlamentdə rusca çıxış icazə verildi. Məsələn: 25 fevral 1919-cu il. Məclisin on altıncı iclasında "Hərbiyyə nəzarətinin qanun layihəsi"nin müzakirəsi zamanı sədr Həsən bəy Ağayev deyir: "Söz Qara bəy Qarabəyovundur. Bir də öz etməliyəm ki, hərbiyyə nazirimiz həyatın qismi-azəmini Rusiya daxilində keçirdiyindən və məruzədə bir çox xüsusi istilahlardan, onları türkcə deməyə qadir deyildir. Ona görə özü rica edir, mən də öz tərəfimizdən təvəqqe edirəm bu günlüyə istisna olaraq izin verasınız mətləbini rusca söyləsin. Çünki mətləb əhəmiyyətlidir və Türk dilində mühüm mətləbləri izah etməyəcəkdir" [5, s.133]. Məclis üzvləri istisna hal kimi onun bu təklifi ilə razılaşırlar və nazirin rus dilində çıxış etməsinə razılıq verirlər.

Lakin bəzi hallarda isə belə təkliflər etirazla qarşılanırdı. Bir çox qanun layihələri Azərbaycan dilində olmadıq üçün müzakirə olunmayaraq geri qaytarılırdı, məclisə gələn rusca ərizələr, müraciətlər rus dilində olduğu üçün onlara baxılmırdı.

Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev, adətən, belə bir məzmununda dərkənər qoyurdu: "Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır". Parlament iclaslarının mətləblərindən, təhsillə bağlı imzalanan sənədlərdən gətirdiyimiz nümunələr həmin dövrdə dilimizin vəziyyəti haqqında bizdə aydın təsəvvür yaradır və əsrlər boyu davam edən işğalların və təcavüzün acı nəticəsini göz önünə səir.

Notica / Conclusion

Buradan rus dilinin uzun bir dövr hegemonluğu nəticəsində dilimizi sıxışdıraraq onun istifadəsini nə dərəcədə məhdudlaşdırdığını aydın şəkildə görür, xalqın ziyaalılarının öz dillərində yaxşı danışmasını, fikirlərini bu dildə ifadə edə bilməməsinə təəssüflə qeyd edirik. Lakin bu nümunələr eyni zamanda o dövr hökumət nümayəndələrinin, deputatların bu məsələyə həssas münasibətini, artıq rus dilinə güzəştə getmədiklərini, öz dillərini necə himayə altına aldıklarını da göstərməkdədir.

Əsası və təməli əsrin əvvəlində – 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə qoyulan böyük "azərbaycançılıq" ideyası öz tarixi, qanunauyğun varisini çağdaş, suveren, demokratik Azərbaycan Respublikasının təmsalında tapmışdır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qismətindəli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Bu dövlət artıq dünya miqyasında öz dilini mühafizə edir, inkişaf etdirir, ən yüksək səviyyədə istifadə edərək milli təhsil konsepsiyasını da həyata keçirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundov A. (2009). Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil məsələləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq). Bakı, Qoliot Qkpu QSC. 336 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). 2 cildə. I cild. Bakı, Lider. 440 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2005). 2 cildə. II cild. Bakı, Lider. 472 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (1998). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. I cild. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı. 976 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (1998). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. II cild. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı. 992 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (2018). Təhsil siyasəti (sənədlər toplusu). Bakı, Elm və təhsil. 468 s.
7. Cəfərov N. (2018). Milli parlamentdə milli dil təəssübkeşliyi. Ədəbiyyat qəzeti, 26 may, s.2-3.